АНДРІЙ ЖУК

139

Політична бібліотека
Р. У. П.

I.

Дмитро Антонович

Козаччыжа.

20 сот.

Чернівці 1902.

З друкарні тов. „Рускої Ради“ під зарядом В. Секерского.

АНДРІЙ ЖУК

Козаччына.

Вся земля, видъ гиръ карпатськыхъ по надъ Чорнымъ моремъ, майже ажъ до Дону, вси теперишни губерніи: Харкивська, Катерынославська, Черныгивська, Полтавська, Херсонська, Кыйивська Подилле, Волынь, ще й Галычына та Буковына, що пидлягають не моськовському цареви а австрыйському цисареви, вся ця земля называеть ся Украиною, а люде, що на ній жывуть и однаково по нашому балакають, называють ся Украинцямы. Жыве нашыхъ людей по сему велыкому простору бильше а нижъ 25 миліонивъ; але вся ця сыла нашого люду складаеть ся изъ селянъ хлиборобивъ, що жывуть по селахъ, хуторахъ, то слободахъ, або зъ биднійшыхъ мищанъ, що жывуть по околыцяхъ мистъ та займають ся ремесломъ, або ще зъ робитныкивъ, що ходять працюваты, та заробляты тяжкый хлибъ по фабрыкахъ та заводахъ або шахтахъ, чы копальняхъ. Ни панивъ, ни фабрыкантивъ, ани урядовцивъ - чыновныкивъ украинцивъ майже немае. По мистахъ живуть

москали (русскіе), що ихъ понасылавъ царь московськый поробывши ихъ урядовцямы и що жывуть у велыкыхъ та гарныхъ будынкахъ, бо й имъ яко урядовцямъ сплачують велыки гроши зъ казны, тижъ сами гроши, що въ казну збирають ся податкамы зъ нашого украинського люду; по селахъ такожъ панамы суть або знову москали та наши перевертни, що обернулы ся у москаливъ, та пороскрадалы нашу землю зъ дозволу московського царя, або ляхы, що запосилы землю видъ давнійшыхъ часивъ, загарбавши іи зъ ласки ще польского короля. Такымъ чыномъ на всій нашій шырокій Украини, въ сему багатому краи, де земля найкраща може на цилый свитъ, наши люде украинци мусять бидуваты, гирко працюючы на всякыхъ заволокъ панивъ московськыхъ та польскыхъ; на своїй ридній украинській земли мы повынны працюваты, щобъ моглы бенькетуваты паны, що загарбалы нашу землю, щежъ до того мусымо й податкы сплачуваты, щобъ було зъ чого роскошуваты тымъ панамъ, що жывуть по мистахъ. А прыйде часъ, що знесылывшы ся нашъ чоловикъ не може вже дали працюваты, то тоди мусыть покирно схылыты голову та помираты голодною смертю. И оттакъ хылять свои головы вси 25 миліонивъ нашого люду тяжко працюючы, а паны московськи та польски гуляють по всій Украини радіючы, що зрабувалы насъ и мають зъ чого роскошуваты циле свое жыття.

Але не завше такъ було, щобъ наши украинци покирлыво хылылы свои головы у московському та польскому ярми. Довго былыся та боролыся наши диды та прадиды, поки йихъ не подужавъ царь московськый та не виддавъ у здобычъ своимъ панамъ. Двисти пятьдесять рокивъ текла по всій Украини кровъ ричкамы, та певне й ще не разъ потече, колы мы захочемо здобуты соби кращои доли, буты вильнымы ни на кого не працюючы кримъ себе самыхъ. Тысячамы покладалы свои головы диды наши, бажаючы выбудуваты вильну Украину безъ холопа и безъ пана; важку боротьбу доведеть ся и намъ розпочаты, колы мы не схочемо, щобъ и диты наши гынулы въ тій самій неволи, въ якій мы змарнувалы свое життя.

Одже щобъ знаты, въ якый спосибъ намъ найкраще бороты ся за свою долю, поглянемо, якъ повстала наша недоля, та якъ наши зъ нею боролы ся.

I. Лядська неволя.

Рокивъ зо трыста пятдесять або чотырыста до нашыхъ часивъ, себъ-то у першій половыни шистнайцятого столітя, ще въ нашому краи земли вильнои було сыла.

Весь нашъ край тоди складавъ у купи зъ Лытвою одну державу; правывъ сею державою князь, що сыдивъ у Лытви, але бувъ нашого роду и нашыхъ звычаивъ. На пивничъ видъ нашои державы лежало царство московське, що ледве выбороло ся зъ татарськои неволи, а на полудень у Крыму було царство татарське и хыжи татарськи орды бродыли по степу коло моря та не ридко робылы напады на наши хуторы та села.

Вся держава управляла ся законамы, що называлы ся: „Лыговський статутъ“. Писля сихъ законивъ селянамъ вильно було посидати землю скилькы кому потрибно, абы заводыты хозяйство и черезъ те по обыдва бокы Днипра та Буга

та Днистра густо селылыся вильни видъ панивъ люде, а позаякъ сторона була богата и звиремъ и птыцею и рыбою, то коженъ зи своеи праци жывъ у достаткахъ, колы не въ роскошахъ. Єдыне було лыхо, се татары. Одже, щобъ бороныты ся видъ ихъ коженъ мусивъ маты свою зброю и пидъ часъ нападивъ сусиды злучалы ся до купы, ставалы до зброи и воювалы зъ татарамы. Багато лыха коилы татары; багато людей у неволю забиралы, алежъ славно и наши прапрадиды оборонялы ся видъ ихъ; а щобъ певнійша була оборона, то далеко на полудень у степу коло Днипра ажъ за порогамы заложылы сторожу, де збиралы ся найзавзятійши вояки зъ усіеи Украины и пылыно доглядалы за татарамы, колы ти йшлы нападомъ на Украину, абы въ свій часъ затрыматы ихъ та не пустыты грабуваты ридной стороны. Ся сторожа на березі Днипра за порогамы называла ся Сичью, а ти воякы, що малы зброю та воювалы зъ татарамы называлы ся козакамы, а проводари ихъ та начальныкы называлы ся гетьманамы. Ти козакы, що жылы на Украини называлы ся — городовымы, а ти, що жылы на Сичи — запорожськымы.

Городови козакы селылыся переважно по селахъ та хуторахъ, розводылы свое хозяйство та тилькы пидъ часъ небезпешнои добы ставалы до зброи. Козакы запорожськи жылы далеко видъ усякыхъ осель, власного хозяйства не заводылы

а малы усе гуртове, або якъ на Сичи казалы кошове. До Сичи належало сыла земли, майже весь степъ, що розлягавъ ся довкола видъ земли татарськои ажъ до украинськихъ осель и на сыхъ земляхъ сичовыкы розводылы табуны коней та выкорыстовувалы озера та балкы багати рыбою; одже здебильшого воны малы на мети військови справы. Запорожськи козакы не тилькы пыльнувалы, абы обороняты Украину видъ татаръ, але не ридко и сами робылы на ихъ напады. Воны будувалы на Дрипри чайкы, въ цихъ чайкахъ сплывалы через Лыманъ до Чорного моря, а тамъ йихалы до крымськихъ берегивъ татаръ грабуваты, своихъ братывъ зъ неволи вызволяты, а ынколы то й до самого Царгороду дойизджалы и не разъ туркы видъ жаху тремтилы, колы показувалы ся на мори запорозьки чайкы.

Въ такый спосибъ складалося жыття до половыны шистнайцятого вику, колы обставыны почалы значно одминяты ся. Ричъ у тимъ, що до того часу хлиборобствомъ займалы ся дуже мало и то лыше задля власного ужытку. Хлибъ сіялы лыше на цилыни и вдруге тойи самои земли вже не оралы. Найкорыстнійшымъ хозяйствомъ личыло ся таке хозяйство, де було багато лиса та озеръ, дебъ або розводылы бортни зъ бджоламы, або ловылы бобривъ, або лисного звиря, або гналы деготь та смолу, або ловылы рыбу. Торгувалы воскомъ, медомъ, шкурамы, рыбою, кавяромъ,

дъогтемъ, то що, а хлибомъ не торгувалы а лыше засивалы його та збиралы стилькы, скилькы потрибно його було на власному хозяйстви. Одже коло половыны шистнайцятого вику люду на Украини розмножило ся багато, а звирья та рыбы значно поменьшало, то украинськи хозяйства мусилы навернуты ся до хлиборобства. Почалы ораты та засиваты хлибомъ бильше земли и сталы хлибъ продаваты въ ыньши стороны. Такымъ чыномъ корыснійшымы хозяйствамы сталы личыты ся степови хозяйства, де було багато простору и плодюча земля. Черезъ таку перемину стало ся те, що вси дворяне та шляхта, що малы свои посилосты на Полисьи, почалы намагаты ся покинуты свои лисови маеткы та заволодиты степамы, що належалы вильнымъ хлиборобамъ, козацькымъ громадамъ. Саме коло того часу наша земля, що складала зъ Лытвою одну державу, злучыла ся зъ державою польскою. Лытовськый князь, що правывъ до того часу, ставъ польскимъ королемъ и осивъ въ Польщи. А у Польщи бувъ такый станъ, що вильныхъ хлиборобивъ не було, а булы лыше тилькы паны, що посидалы землю и ихни крепакы, що робылы на сій земли на корысть панську. Отъ наши паны, колы спостереглы, що степови хозяйства корыстнійши видъ лисовыхъ, почалы выпрошуваты у короля грамоты на володиння нашымы степамы, на якыхъ робылы хлибъ козакы, що булы

вильнымы и володилы землею по своимъ старымъ законамъ, по лытовському статуту. Наши паны зрозумивши, що за для ихъ корыстнійши законы польски, сталы сполячуваты ся, переходыты у польску-католыцьку виру и сотнямы та тысячамы сталы зъявлятыся у степовій Украини. Показувалы выпрошени у короля грамоты и намагалы ся завесты у крипацьтво видповидно польскому законови всихъ попереднихъ володителивъ, що лычилы себе вильнымы козакамы, видповидно лытовському статутови.

Отъ зъ сего часу и повстало все лыхо. Козакы не хотилы ставаты рипакамы зполяченыхъ панивъ, почалы зъ нымы бороты ся за свое право и писля довгои боротьбы видбылы ся видъ Польщи, навить саму Польщу зруйнувалы, але попалы у другу неволю до царя московського, що бувъ сыльнійшый а нижъ Польща, завивъ ришуче крипацьтво и довивъ Украину до того стану, що заразъ уси 25 миліонивъ нашого украинського люду мусять тяжко працюваты на корысть московськыхъ та польскыхъ панивъ та московського царя.

Козакы, що не хотилы зносыты накыненои имъ шляхецькои неволи почасты здіймалы повстанне проты панивъ и ляхивъ у себе на Украини, але що разу нещаслыво, а почасты тикалы видъ сеи неволи на Сичъ и тамъ ставалы запорожцямы. Чымъ бильше тыснулы паны людей, тымъ бильше ихъ прыбувало на запорожжя, тымъ запорожське

військо бильшало. Въ такый спосибъ складалы ся справы до половыны симнайцятого вику. Знаньщени паны писля польскыхъ законивъ не хотилы вызнаваты козацького стану, затверджуючы на своихъ зборахъ, що называлы ся сеймамы, той ладъ, що на Украини мають буты лыше паны та хлопы — крипаки; а козакивъ паны малы за бунтивныкивъ. Козакы здіймалы повстання, намагалы ся, щобъ польски законы вызналы кримъ стану паньського та крипацького такожъ станъ вильныхъ козакивъ. Але си повстання полякы що разу знынцувалы а проводаривъ катувалы лютымы мукамы. Хто мигъ, тикавъ на Запорожжя. Запорожци сыльно збильшуючы ся чысломъ, ст валы смилывійши, гризнійше провадылы війну зъ татарамы та туркамы, але пыльно прыслухалыся тому що діеть ся у ихъ дома на Украини. А Украина знесылюючы ся у повстанняхъ, у боротьби проты польского гнету, сподивала ся видъ запорожжя військовои запомогы, гадала, що запорожци вызволять Украину зъ лядьськои неволи, зъ крипацького стану. Весь народъ бажавъ буты вильнымъ у козацькому стани і не знаты панського ярма, чи то буде ярмо видъ ляхивъ, чи якого ыньшого панського роду.

Одже въ той часъ, якъ на Украини здіймало ся одне повстання за другымъ, провадыла ся кровава боротьба за волю. На Сичи вызначывъ ся гетьманъ Петро Сагайдачный. Винъ славно про-

вадывъ війну зъ татарамы та туркамы. Пидъ його проводомъ козакы зруйнувалы татарське мисто Кафу, спалылы Сыноп и Трапезунтъ, занеслы ся на своихъ чайкахъ ажъ до Царьгороду. Турецькый султанъ скаржывъ ся на козакивъ польскому королеви, але король ничого не мигъ вдіяты, бо не мавъ сылы забороныты козакамъ військовои справы. Кримъ того польскый король саме въ той часъ провадывъ війну зъ Москвою и йому було потрибно багато війска; тому король звернувъ ся за війскомъ до Сагайдачного. Петро Сагайдачный справди допомигъ Польщи у війни зъ Москвою, прыйшовшы пидъ Москву зъ двайцятю тысячамы козакивъ, але за те скорыстувавъ ся зъ того, що козакы булы потрибни Польщи и прымусывъ, щобъ польскымы законамы було стверджено козацькый станъ. Але Сагайдачный самъ бувъ зъ роду шляхтычъ и домагавъ ся корысты не для усього народу а лыше для частыны козакивъ, зъ якымы провадывъ війну, та не переважно для козацькои старшыны. Винъ згодывъ ся на те, щобъ у козацькый станъ було заведено лыше сорокъ тысячивъ козакивъ, и щобъ спысано ихъ всихъ було у реєстры, щобъ нихто вильно до козакивъ не мигъ прылучаты ся; всю-жъ решту украинського люду лышылы у кріпацьтви. Одже розуміеть ся народъ зъ такыхъ умовъ не бувъ задоволеный и змагавъ ся провадыты боротьбу дали. Кримъ того Сагайдачный головну увагу звертавъ на

те, щобъ полишшыты станъ украинського паньства та козацькои старшыны и домагавъ ся, щобъ старшына сама соби обирала гетьмана та щобъ паны украинськи зъ гетьманською старшыною та кыйивськымъ мытрополытомъ малы однакове право на сеймахъ зъ польскымы маґнатамы. Сагайдачный не зважавъ, що для народу однаково, чи його буде вызыскуваты панъ та пипъ украинськый чи польскый. Тогожъ самого писля Сагайдачного домагалы ся вси ыньши гетьманы. Воны обстоювалы ынтересы старшыны, бажалы зробыты Украину самостійною державою, змагалы ся, щобъ шырыты на Украини просьвиту, одже жаденъ николы не домагавъ ся, щобъ зробыты весъ народъ вильнымъ, щобъ не було на Украини крипацьтва и щобъ вся земля належала вильнымъ хлиборобамъ.

Самъ народъ бачывъ на той часъ все лыхо видъ панивъ польскихъ, або нашыхъ та спольщеныхъ и тому намагавъ ся видбыты ся видъ Польщы. Народъ воливъ прыстаты до Москвы, бо гадалы, що колы царъ московськый одной зъ нашымы людьмы виры, то пидъ його проводомъ життя полишшае. Одже колы московськи паны та наши змосковщени почалы заводыты такъ само крипацьтво, почалы вызыскуваты въ той самый спосибъ украинськый народъ, то знову почалы ся повстання проты московськои неволи. Намагалы ся ыньши гетьманы прылучыты Украину знову до Польщи, або до Туреччыны, навить

до Шведськои державы, але видбыты ся видъ Москвы було уже годи и московська неволя гнитытъ нашъ людъ до сего часу.

Одже въ боротьби зъ Польщею, гетьманъ Петро Сагайдачный встыгъ ствердыты закономъ сорокъ тысячивъ козакивъ. Але колы винъ померъ у 1622 роци, то паны почалы зменьшуваты козацьке військо, почалы выкидаты козакивъ зъ реестру та переводыты въ крипацьтво. Весь народъ, що лышивъ ся у крипацьтви, не бувъ задоволеный Сагайдачнымъ, за те що винъ „зъ ляхамы жывъ у згоди“, и кривава боротьба за вызволення зъ лядськои неволи за вильне козацьке жыттє писля смерты Сагайдачного розпочала ся зъ новою сылою.

II. Хмельныщына.

Писля смерты Сагайдачного одно за другымъ здіймалы ся повстання зневоленого люду и скрывдженыхъ козакивъ. Що разу пролывало ся бильше кровы, що разу паны лютійше каралы повстанцивъ, а повстанци въ розпуци катувалы своихъ гнобытеливъ пекельнымы мукамы. Инколы повстанци бралы перемогу; напрыкладъ въ 1628 р. за проводомъ Тараса Трясыла, Украинци пидъ Переяславомъ зовсимъ знышцылы польске військо. Тоди козакы у купи зъ людьмы, що зрикшы ся крипацьтва та прыставшы до повстання такожъ личылы себе козакамы, почыналы грабуваты вси панськи маеткы та костелы,, панивъ та всихъ панськыхъ орендаривъ выризувалы, панськи хозяйства выпалювалы. Але врешти решть перемагалы всежъ такы паны, и тоди страшенно пекельнымы мукамы каралы повстанцивъ. Тыхъ що самы пидъ часъ повстання ставалы до зброи.

паны катувалы люто, рубалы имъ рукы, ногы, головы, жывцемъ жарылы на легкому огни, зъ жывыхъ здыралы шкуру; тамъ, де здіймало ся повстання, выпалювалы цилы села та хутори; ынколы писля повстання замість людяного мистечка лыпалы ся тилькы купы попилу, а мижъ нымы хыжи вовкы объидалы непоховани тила покараныхъ украинцивъ. Колы паны хотилы караты, то воны выризувалы всихъ и чоловикивъ и жинокъ, и дитей, и старыхъ, нихто не утикавъ видъ панськои помсты. И мижъ сымы лютымы панамы булы не лыше ляхи, але й наши украинськи православнои виры шляхтычи, що бажалы у купи зъ панамы польскымы вызыскуваты украинськыхъ хлиборобивъ, одибравшы у ихъ землю та зганяючы на панщыну. И панщыною тыснулы що разу дужче, наверталы до неи бильше люду, а люде не зважаючи на катування, на те, що кровъ лыла ся по всій Украини ричкамы, знову ставалы до зброи знову здіймалы повстання, або тикалы на Сичъ на запорожжя, єдыный вильный кутокъ на всій Украини, якого не здолалы паны зныщыты та зрабуваты. Але тикаты на запорожжя заборонялы, каралы смертю всихъ утикачивъ, кого тилькы зловылы, одже люду на запорожжи чимъ разъ бильшало и врешти запорожци здійнялы ся на оборону своихъ бративъ, усеи зневоленои Украины.

Въ 1638 роци полякы покорылы повстання пидъ проводомъ Остряныци та Гуни и намирылы ся

зовсимъ выкориныты всихъ козакивъ. По всій Украини порозставлялы польске військо, замисть гетьманивъ поставылы польскыхъ комиссаривъ, попалылы козацьки чайкы, а щобъ спыныты утикачивъ до Сичи, выбудувалы на дорози фортецу Кодакъ на березі Днипра, щобъ перейматы всихъ, хто тикае до Сичи, чы степомъ, чы водою. Польскому війску дозволено було грабуваты и катуваты весь украинськый народъ. Люде, що жылы въ той часъ, пысалы, що паны та військо багато людей ризалы на шматкы, або вишалы на гакахъ, дитей у казанахъ варылы, жинкамъ груды деревомъ вытыскалы, весь людъ гнитылы податкамы та панщыною. Весь украинськый народъ було повернено у крипацтво. Такъ стогнала въ страшныхъ мукахъ Украина ще десять рокивъ, ажъ докы въ 1648 роци не зняло ся Запорожжя пидъ проводомъ гетьмана Богдана Хмельныцького. Тоди зняло ся страшенне повстання, вся Украина запалала, полыла ся кровъ ричкамы; весь народъ прыставъ до повстання и зъ помиччю татаръ у велыкыхъ бояхъ перемоглы польске військо.

Зъ першого початку Богданъ Хмельныцькый рушывшы на Украину зъ запорозькымъ військомъ и зъ татарамы, розповсюдывъ по Украини грамоты, де склыкавъ народъ до повстання обицяючы ся всихъ зрабованыхъ хлиборобивъ перевесты у вильный козацькый станъ. Народъ терплючы тяжки мукы у крипацтви зъ перевелыкою ра-

дистю чытавъ грамоты Хмельныцького, а колы прыйшлы звисткы про перши побиды козакивъ надъ польскымъ війскомъ, то повстання зирвало ся зъ нечуваною сылою. По всій Украини люде соткамы та тысячамы здіймалы ся на панивъ, выбиралы ся до табору Хмельныцького, а то просто складалы соби загоны и бродылы по панськыхъ маеткахъ катуючы панивъ, караючы за все лыхо, якого зазналы видъ ныхъ передъ повстаннемъ. Люто катувалы панивъ, важко й переказаты вси ти муки, яки выгадувавъ для ныхъ вызволеный народъ. Панивъ, пань, панянокъ, старыхъ и малыхъ ризалы, вишалы, роздыралы по поламъ, вырывалы шматкамы мясо, сверылы очи, зъ жывыхъ здыралы кожу. Помста скрывдженого народу не мала кинця-краю.

По всій Украини видъ Сичи ажъ до Львова пройшовъ Хмельныцькый, розбываючы и розгоняючы польске війско разъ за разомъ. Паны налякани повстаннемъ та страшною карою тикалы до Польщи, хто не стратывъ жыття середъ повстання. Не пройшло й року, якъ не лышыло ся на всій Украини ни одного пана. Зрабованый край ставъ вильнымъ. По всихъ мистахъ стривалы и славылы Богдана Хмельныцького, яко видъ Бога данного оборонця и заступныка Украины.

Але зъ цимъ вызволомъ Украины лыхо и не скинчыло ся, воно тилькы почало ся. Ричъ у тимъ, що ни Хмельныцькый ни старшына козацька,

хочъ и пысалы грамоты до народу, але николы не бажалы справди знесты крипацтво по всій Украини. Та це йимъ було-бъ и не користно. Козацька старшына бажала выгнаты панивъ, але за для того, щобъ самымъ осисты замисть ихъ. Щобъ маты сылу на Украини, то гетьманови и всій старшини потрибно було маты певне військо, на яке-бъ вены моглы оперты ся и маты право на володиння землею, дебъ жылы хлиборобы, щобъ ихъ вызыскуваты и въ той спосибъ пануваты на Украини. Тому то и Сагайдачный не домагавъ ся знесення крипацьтва, а лыше того, щобъ у козацьки реестры було запысано сорокъ тысячивъ війська, тогожъ сомого домагавъ ся и Хмельныцькый. Воны домагалы ся такожъ, щобъ козакамъ було плачено жалування, щобъ козакы булы задоволени зи свого стану и завше стоялы въ оборони гетьмана и старшыны, а зносыты крипацьтво воны не хотилы, бо самы хотилы маты крипакивъ; не бажалы скасуваты панщыны, бо бажалы зъ панщыны корыстуваты ся самы.

Такымъ чыномъ, колы Украина була увильнена зъ панськои, лядськои неволи, и вся Польща тремтила, щобъ Хмельныцькый не пійшовъ зъ козакамы ii руйнуваты, позаякъ все польске військо полягло або розбигло ся, або попало у неволю до татаръ, що воювалы у купи зъ козакамы, Хмельныцькый и гадкы не мавъ рушаты на Польщу; винъ навпакы поспишывъ ся замырыты ся зъ польскимъ королемъ.

Шисть рокивъ тягнуло ся повстання Хмельныцького и тилько разивъ за протягомъ сего часу Хмельныцькый прыстававъ до згоды зъ ляхамы, але що разу згода не могла довго триваты, бо ни паны польски ни украинськый народъ не булы зъ неи задоволени. Писля згоды зъ ляхамы лышало ся у війську лыше сорокъ тысячивъ козакивъ, а решта вси соткы тысячивъ вызволеного народу мусилы знову вертаты ся у крипацьтво, знову одробляты панщыну; корыстувала ся зи згоды лыше старшына козацька, бо писля згоды воеводы та урядъ по Украини ставывъ ся зъ козацькои старшыны; козацька-жъ старшына мала соби землю, на якій одроблявъ панщыну украинськый народъ. Кримъ того паны писля згоды такожъ верталы ся на Украину у свои маетки и до ихъ знову народъ мусивъ иты у крипацьтво. Розуміеть ся ни украинськый народъ ни паны не моглы прыстаты до згоды. Паны не моглы згодыты ся, щобъ имы на Украини заряджувала козацька старшына, кримъ того не моглы прымусыты робыты на себе панщыну людей, що вернулы ся що лышъ видъ зброи знову до плуга; а такожъ украинськый народъ не мигъ прыстаты на те, щобъ знову буты у неволи, та обробляты панщыну панамъ, зъ якымы провадывъ стилькы часу криваву війну и якыхъ навить побидывъ у війни. Такымъ чыномъ народъ не хотивъ корыты ся панамъ, паны жалилы ся старшыни та

Хмельныцькому. Хмельныцькый розсылавъ сувори наказы, навить каравъ смертю тыхъ непокирныхъ, що не згоджувалы ся робыты панщыны, але те все ничого не допомагало и війна знову здиймала ся. Въ такый спосибъ повстання та війна провадылы ся за протягомъ шосты рокивъ. Народъ грабувавъ та палывъ панськи маетки, паны ныщылы та палылы народне добро, татары, що прыходылы до помочы козакамъ, грабувалы и руйнувалы и панивъ и народъ. Народъ за військовою справою не мавъ часу робыты хлибъ, а колы де-що и було заораного та засияного, то и те ворогы ныщылы. Такымъ чыномъ, за протягомъ шосты рокивъ Украина гетъ выгорила, зруйнувала ся, почавъ ся голодъ. Доборолы ся до краю; треба було сему покласты якыйсь кинець; и Хмельныцькый його знайшовъ. Писля довгого вагання нарешти Хмельныцькый и старшына сталы на тому, щобъ на завше виддилыты ся видъ Польщи и прылучиты ся до Москвы; пиддаты ся пидъ московського царя, абы зъ його запомогою виддилыты ся зовсимъ видъ ляхивъ. Народъ зъ радистю прыставъ до того, бо все лыхо бачивъ видъ панивъ польскыхъ та спольщеныхъ. У московськимъ царстви хочъ такожъ було крипацтво и такожъ весь народъ дилывъ ся на панивъ та крипакивъ, якъ у Польщи, алежъ одразу Москва не могла свій ладъ перевесты на Украини, а кримъ того старшына злучаючы ся зъ Москов-

щыною зробыла таки умовы, щобъ московське військо на Украини не стояло, щобъ весь урядъ складавъ ся зъ козацькои старшыны, и щобъ гетьманъ зъ старшыною незалежно правылы Украиною, яко окремою державою.

Въ такый спосибъ Украина прылучыла ся до московського царства у 1654 роци. На короткый часъ видпочыла Украина видъ кривавои боротьбы, видъ ненавысного кринацтва. Знову зазеленилы нывы, уквитчалы ся берегы Днипрови селамы та хуторамы, розвынувъ ся по селахъ добробутъ, розвынула ся и просьвита. Въ кожному сели завела ся школа и ходылы до нейи вильныхъ батькивъ вильни диты вчиты ся евангелыи правды та любовы. Але дуже короткый часъ видпочывала Украина. Ще за життя гетьмана Хмельныцького зняла ся війна зъ Польщею, бо Польща не хотила втеряты багатого краю, пышнои Украины. Кримъ вийны зъ Польщею прылучило ся лыхо видъ Московщыны та видъ своеи старшыны.

До тогожъ и старшына козацька, що правыла Украиною, почала ришуче сходыты на панивъ, та повертаты хлиборобивъ у своихъ кринакивъ, а спостеригшы, що Москва хоче замисть ім посадыты своихъ московськыхъ панивъ, почала кидаты ся зъ йидного боку до другого. То знову пиддалы ся королеви та прылучылы ся до Польщи, а то не хотилы никому пидлягаты, а

зробыты Украину незалежною державою и для того зверталы ся до Туреччыны. Стало ся тому такъ, що и москали и ляхы и туркы руйнувалы Украину, и та руина тягнула ся вже не шисть рокивъ а цилыхъ пивтораста. До нащадку Украину тоди зруйновано, обернено у пустыню, де лишъ хыжи звири блукалы, а колы де и лышалы ся люде, то вже въ знесылли, зруйновани не моглы змагаты ся проты панщыны.

Такымъ станомъ и скорыстувала ся Московщына; царъ московськый завивъ загальне крипацьтво и довивъ Украину до того стану, въ якому вона и заразъ конае.

III. Руина.

Будь що будь, а перши часы писля прылучення Украины до московськои девжавы булы для народу короткою годыною видпочынку видъ ненавысного крипацьтва. Хочъ ніякыхъ умовъ, що до стану селянського не переведено и права хлибороба буты вильнымъ не застережено, але чы старшына козацька, що змагала ся на свою корысть запровадыты паньщыну, чы московськый урядъ, що домагавъ ся того-жъ самого, видразу осягнуты своеи меты не здолалы-бъ и тому мусилы до того весты справу поволы. Такымъ чыномъ украинськый народъ якыйсь часъ мавъ корыстуваты ся зи свого вильного хлиборобського стану на своій вильній земли. А що сей часъ бувъ саме часомъ вызволення зъ польскои неволи и прылучення до московськои державы, то се на довго змицныло прыхыльнисть народу до Москвы и ненавысть до Польщы, такъ що описля, колы здіймалы ся народни повстання, то народъ завжды бажавъ прылучення до московськои державы.

Але ынакше поводылы ся козакы и особлыве козацька старшына. Колы Украина прылучала ся до московськои державы, то умовы прылучення укладалы гетьманъ и старшына и воны залышывшы ынтересы народу, хлиборобивъ, вси умовы уклалы на корысть козакивъ и козацькои старшыны. Тому, укладаючы умовы, воны поклалы, що козакивъ повынно буты лыше сорокъ тысячивъ и нихто бильше кримъ впысаныхъ у рейестръ до козакивъ належаты не може; що козакы уси мають одержуваты жалування, що козакы соби обирають гетьмана и всю старшыну вильнымы голосамы, а гетьманъ управляе Украиною яко незалежный князь; скризь по всій Украини мають буты воеводы, полковныкы и ыньши урядныкы лыше зъ козацькои старшыны. Въ такый спосибъ злучаючы ся зъ Москвою, козацька старшына гараздъ умовыла ся що до свого стану, и одразу почала змагаты ся, абы зійты на паньство та по троху закрипыты соби знову вильныхъ хлиборобивъ, щобъ корыстуваты ся поганяючы йихъ соби на панщыну. Гетьманъ одразу почавъ своимы универсаламы даруваты своій старшыни вильни степы, де сыдилы вильни хлиборобы, такъ само, якъ ранійше король польскый дарувавъ ту землю своій шляхти; старшына-жъ загарбуючы въ той спосибъ землю укладала умовы зь вильнымы хлиборобамы, що на сій земли сыдилы, въ той спосибъ, щобъ

поволы перевесты ихъ у крипацькый станъ та погнаты знову для себе на панщыну. Але и гетьманъ и старшына зъ першого-жъ початку спостериглы, що царь московскый хоче, щобъ замисть старшыны козацькои посадыты на Украини своихъ московськыхъ панивъ. щобъ замисть гетьмана и козацькои старшыны понасылаты своихъ московськыхъ урядныкивъ и щобъ замисть козацького війська поставыты на Украини своихъ москаливъ и въ той спосибъ вызыскуваты Украину на корысть московського панства; царъ московськый намагавъ ся, щобъ податкы по Украини зъ людей здыралы воеводы московськи и вжывалы ихъ на корысть московськыхъ: царя та панивъ, щобъ такымъ чыномъ запровадыты на Украини зовсимъ такый ладъ, якъ на Московщыни, щобъ такъ само повернуты народъ у крипацьтво и щобъ земля украинська видъ московськои ничымъ не видрижняла ся. Такымъ чыномъ козакы и старшына козацька зъ гетьманомъ, що правылы всею Украиною, бачучы, що заходы московськи йдуть имъ на зле, сталы намагаты ся, абы знову видъ Москвы видлучыты ся.

Видъ тоди почавъ ся на Украини неладъ. Ще старый Хмельныцькый бачывъ, щ
зъ Москвою до добра не доведе и обмирковувавъ, въ якый спосибъ зирваты злуку зъ московськымъ царемъ. Писля смерты Хмельныцького царь мо-

сковськый почавъ ще бильше уризуваты права гетьманамъ та старшыни, почавъ бильше насылаты на Украину московського війська, та по украинськыхъ мистахъ саджаты московськыхъ воеводъ, и тому старшына змиркувала, що буде корыстнійше прылучиты ся знову до Польщи. Одже народъ, гараздъ памятаючы лядську неволю, ни на яку злуку зъ Польщею прыставаты не бажавъ, але бажавъ пидтрымуваты злуку зъ Москвою. Кримъ того народъ уже не йнявъ виры козакамъ, спостеригшы, що ще видъ часивъ Сагайдачного въ боротьби зъ ляхамы козакы обстоювавы лыше свою корысть не зважаючы на весь народъ. Видъ сего неладу межы народомъ та козакамы изняло ся власне лыхо, бо московськый царъ корыстувавъ ся зъ сего неладу та чымъ разъ то бильше вызыскувавъ Украину на корысть Москвы.

Особлыво сей неладъ выявывъ ся, колы въ 1658 роци, черезъ рикъ писля смерты Хмельныцького, новый гетьманъ Выговськый у Гадячы прыставъ на те, щобъ знову злучыты ся зъ Польщею. Гадяцькый договиръ властыво бувъ для украинцивъ бильше корысный, а нижъ вси ыньши, бо писля гадяцькыхъ умовъ на Украини не повынно буты ніякого крипацьтва; Украина повынна буты зовсимъ вильною и самостійною державою, лыше гетьманъ мусивъ буты ствердженый польскымъ королемъ. Писля гадяцькыхъ

умовъ Украиною мусивъ правыты гетьманъ та старшына, весь урядъ повыненъ буты украинськый; гроши такожъ повынны булы робыты ся свои, украинськи; повынно було буты два украинськи университеты и богато шкилъ ынышыхъ; такожъ можна було всимъ вильно друкуваты кныжкы. Але и въ Гадяцькому договори тежъ ничого зъ певностю не застережено що до права народу и тому народъ бувъ певенъ, що договору не будуть выконуваты и знову заведуть крипацьтво та неволю; тому народъ ніякымъ чыномъ прыстаты до сего договору не згоджувавъ ся. Почала ся знову кривава війна: московськый царь не хотивъ втратыты Украины, а полякы такожъ личылы Украину частыною Польщы и не хотилы згодыты ся, щобъ вона належала до Москвы. Козакы зъ гетьманомъ пидтрымувалы військо польске, а народъ московське. Московськый воевода поставывъ нового гетьмана, зибравъ нове козацьке військо и почала по всій Украини знову текты кровъ ричкамы: козакы сталы воюваты зъ козакамы, повстало богацько гетьманивъ, а до того чы ляхы чы москали выпалювалы та ныщылы по Украини и села и миста. Въ такый спосибъ проваджено війну девять рокивъ, поки въ сій вийни не знеселылы ся кримъ Украины такожъ Москва та Польща. Ни идна ни друга держава не могла выбороты задля себе Украины и врешти сталы на тому, щобъ поди-

лыты іи на дви частыны: щобъ вся Украина зъ ливого боку Днипра и Кийивъ належавъ до державы московськои, а весь правый берегъ Днипра — до Польщы. На таку умову прысталы и Москва и Польща у 1667 роци. Ся умова называеть ся Андрусивськый договиръ. Писля сего договору Украину подилылы на дви частыны на майже пивторасто рокивъ и цей часъ называеть ся „руиною“, бо саме тоди зруйновано Украину цилкомъ. На ливому березі за той часъ заведено поволы крипацьтво, а правый беригъ такъ зруйновано, що на всему простори лышыло ся два миста, де ще жыло трохи люду, се у Билій-Церкви та у Немырови, а решта вся правобережня Украина стала нимою, безлюдною пустынею.

Якъ тилькы рознесла ся чутка про Андрусивськый договиръ межы народомъ, на всему Правобережжи знявъ ся незвычайный переполохъ. Налякани селяны зрозумилы, що ихъ повертають у ту саму лядську неволю, проты якои воны провадылы криваву боротьбу вже цилыхъ сто рокивъ и для якои такъ довго руйновалы свій край. Знесыленый у столитній боротьби народъ не здолавъ уже пидійняты нове повстання и отъ, щобъ не вертаты ся у лядську неволю, почавъ цилымы селамы та мистечкамы переселюваты ся на ливый берегъ Днипра, заселюваты Полтавщыну та Слобожанщыну. Почавъ пустисты край

видъ тыхъ переселень, але тыхъ, хто лышавъ ся у своихъ оселяхъ, спиткало ще бильше лыхо. Ричъ у тимъ, що на Правобережжи старшына козацька роздилыла ся на дви частыны. Одна частына волила лышыты ся у пидданстви Польщы, а друга бильша частына бажала Украину зробыты вильною самостійною державою. А що своєю сылою видбыты ся видъ Польщи було годи, а Москва писля Андрусивського договору зъ Польщею помырыла ся, то гетьманъ Дорошенко зи старшыною и козакамы надумалы ся пиддаты ся пидъ турецького султана. Въ 1669 р. Дорошенко зъ усією правобережною Украиною прылучывъ ся до Туреччыны, маючы надію, що до земли турецькои далеко и видъ туркивъ легше буде видбыты ся. Але тутъ знову Польща не могла згодыты ся, щобъ Украина, що належала Польщи виддавна, и за яку Польща що лышъ перевела важку війну зъ Москвою, щобъ видійшла до Туреччыны. Зняла ся знову війна. Турецькый султанъ прыйшовъ обстоюваты свою нову землю зъ незличенымъ військомъ и злучывъ ся изъ Дорошенкомъ; польске військо злучыло ся изъ козакамы, що волилы лышыты ся пидъ Польщею и нарешти въ війну замишала ся Москва, що знову забажала прыгорнуты соби усю Украину и прыслала провадыты війну зъ туркамы та ляхамы свое військо у купи зъ ливобережнымы козакамы. Тры ворожи війська грабувалы и руйнувалы

Украину разомъ. Народъ почавъ ще бильше, ще густійше забираты ся на ливый берегъ Днипра а все, що лышало ся на правому березі було чужымы військамы попалено, поруйновано, знищено. Полякы, москали, туркы палылы та руйнувалы одни передъ другымы. За нови десять рокивъ вийны изъ усихъ селъ та велыкыхъ мистъ по правобережній Украини лышылы ся сами тилькы руины. Не маючы сылы довше терпиты вси лыха, вийны, цили мисто якъ отъ Чыгырынъ, Канивъ, Корсунь, Жаботынъ, Ржыщовъ и ыньши переселылы ся на ливый берегъ, а хто не встыгъ забраты ся, той гынувъ видъ нападу ворожого війська. Такымъ чыномъ весь край занапастылы, обернулы у пустыню, де лыше дыки звири блукалы, а чоловичои души не було и на сотни верстовъ. Зруйнувавшы въ той спосибъ Украину и Польща и Туреччына и Москва побачылы, що за пустый безлюдный край не варто провадыты криваву війну и знесылюваты тилькы себе и замырылы ся межы собою зъ тою умовою, щобъ зруйнована Украина такъ пустынею и лышала ся, щобъ іи не заселювано и щобъ вона ни до кого не належала. Зъ такою умовою скинчылы війну, колы на правобережній Украини не лышало ся ни селянына, ни козака, ни пана, а лыше булы хыжи звири та руины колысь пышныхъ осель. Такымъ чыномъ вся правобережна Украина мусила лышыты ся на завше незаселеною пу-

стынею и никому не належаты, бо ни у кого изъ сусидныхъ державъ не було ни сылы ни певного права нею володиты. Алежъ чы мигъ на довшый часъ лышаты ся незаселенымъ пышный та богатый край? Чыжъ мигъ народъ, выгнаный зъ нього, забуты свои стари осели, закынуты гадку повороту до дому и не личыты свое выгнання часовымъ лыхомъ? Розуміеть ся се статы ся не могло. Народъ тымъ дужче, тымъ горячійше змагавъ ся вернуты ся на правобережну Украину, бо переселывшы ся на ливый берегъ Днипра винъ опынывъ ся пидъ московськымъ урядомъ и козацькою старшыною далеко не въ доброму стани.

Ричъ у тимъ, що пиддавшы ся московському цареви и выгнавшы зъ усеи Украины польскыхъ панивъ, козацька старшына почала намагаты ся абы захопыты до своихъ рукъ усю землю и пидгорнуты пидъ себе усихъ селянъ и простыхъ козакивъ, себъ-то завесты таке саме шляхетство, видъ якого народъ стилькы часу видбывавъ ся. Одразу того завесты було не можлыво и тому народъ якыйсь часъ видпочывавъ; а колы правобережна Украина одійшла знову писля Андрусивського договору до Польщи и тамъ зняла ся „руина“, то народъ почавъ тысячамы переселяты ся на Украину ливобережну, або якъ вона тоди стала называты ся „гетьманщыну“. Але ще почынаючы видъ Хмельныцького змагання старшыны

перетворыты ся у паньство, сталы выявляты ся у тому, що гетьманъ почавъ роздаваты цили села и велыки маеткы земли, де сыдилы хлиборобы, козацькымъ старшынамъ за військови послугы. Зъ початку се народови не дуже вадыло, покы трапляло ся не часто; кримъ того до половыны симнайцятого вику ливый берегъ Днипра бувъ заселеный дуже зридка. Такымъ чыномъ перши переселенци зъ правого берега за часивъ Хмельныцького и першыхъ гетьманивъ писля його, знаходылы шыроки ланы, що не булы заселени и ни до кого не належалы, и заносилы си земли, яко перши ii володители по праву, що называеть ся „займанцына". Але швыдко пустопорожныхъ земель не стало и новымъ переселенцямъ доводыло ся оселюваты ся на земляхъ, що вже належалы нашымъ володителямъ и доводыло ся зъ сымы володителямы прыставаты до якоись згоды. Отъ зъ сего найбильши и найбогатійши володители земли, переважно старшыны, що запосилы землю зъ прызволу гетьманивъ и почалы корыстуваты ся, щобъ запровадыты знову крипацьтво. Воны намагалы ся повернуты въ своихъ крипакивъ селянъ, що жылы на земляхъ, яки дарувалы имъ гетьманы, а такожъ повернуты у селянъ простыхъ козакивъ. А тому, що и те и друге було зразу зробыты нелегко, то володители земли почалы поводыты ся хытрощамы. Воны почыналы сыльно тыснуты

селянъ и козакивъ, щобъ ти покынулы свои земли и выйшлы зъ села; тоди здобувши видъ гетьманивъ папери на володиння землямы, що лышылы ся знову вильнымы, воны почыналы оселюваты на сыхъ земляхъ новыхъ переселенцивъ, яко пидсусидкивъ та слобожанъ. Але зъ сымы новымы переселенцямы укладалы певни умовы на недовгый часъ, писля якого си пидсусидкы ставалы кринакамы володителивъ земли.

Такымъ чыномъ станъ народу на ливобережній Украини такожъ чымъ разъ то гиршавъ и пидчасъ руини ставъ невымовно важкый. Такъ що въ 1686 роци вже по всій гетьманщыни зняло ся велыке народне повстанне, але його розвіявъ гетьманъ Мазепа.

Кримъ того московськый царь спостеригшы, що Украина, роздилена на дви частыны и до того знесылена руйиною, не здолае бороты ся зъ його військомъ, почавъ ламаты умовы, на якыхъ Украина прилучыла ся до Москвы, почавъ чымъ разъ бильше насылаты на Украину московського війська та московськыхъ воеводъ и урядныкивъ, а москали дуже гнитылы и ныщылы украинськый народъ, и змагаючы ся запосисты замисть козацькои старшыны такожъ на московськый ладъ запроваджувалы крипацьтво.

Розуміючы змагання московського царя и уряду опануваты Украиною, козацька старшына зъ гетьманомъ Мазепою зробылы въ останний

разъ пробу видлучыты ся видъ Москвы, та зробыты Украину самостійною державою. Задля того Мазепа скорыстувавъ ся зъ війны, що пидъ той часъ Москва провадыла зъ Шведамы и прылучывъ ся у купи зъ старшыною та малою частыною козакивъ до шведського війська. Але народъ за старшыною не пидійнявъ ся, бо ненавыдивъ и старшыну и особлыве гетьмана Мазепу за те, що воны запроваджувалы на Украини панськый ладъ та заводылы народъ у крипацьтво. У велыкимъ бою пидъ Полтавою у 1709 роци царь московськый зъ велыкимъ військомъ перемигъ маленьке військо шведське зъ горсткою козакивъ и Мазепа мусивъ утикаты въ Туреччыну. Незабаромъ писля того московськый царь и зовсимъ скасувавъ гетьманськый урядъ, а замисть того прыславъ до Кыйива та ыньшыхъ мистъ своихъ воеводъ, щобъ правыты Украиною, збираты по ній податкы московському цареви та урядови, та заводыты крипацьтво и весь московськый ладъ.

Такымъ чыномъ, колы Украину правобережну зовсимъ зруйновано и обернено у пустыню, то народъ зъ неи переселювавъ ся въ гетьманщыну, на ливый берегъ Днипра. Але опынывшы ся и тутъ не въ доброму стани, почавъ знову забираты ся до своихъ старыхъ осель. Такъ у 1683 роци въ зруйнованому Хвастови осивъ козацькый полковныкъ Семенъ Палій, и пидъ його проводомъ стала заселюваты ся Хвастов-

щына ажъ понадъ Бугъ и до Днистра, зъ того самого народу, що передъ тымъ покынувъ тутъ свои осели та тикавъ видъ руины въ ливобережну Украину. Польща, згодывшы ся на те, щобъ Украина лышала ся пустынею, не бороныла ii заселюваты. Народъ селывшы ся тутъ, мавъ повну волю, Палій всихъ заводывъ у козацькый станъ, такъ що край почавъ дуже хутко заселюваты ся. Населення розросло ся и сягнуло ажъ до Полисся, де сыдилы ще польски паны и держалы у кринацьтви народъ. Але колы Палій зъ козакамы почалы зъ Полисся та Подоля такожъ потрохы выгоныты панивъ та заводыты козацькый ладъ, повертаючы усихъ кринакивъ селянъ у вильныхъ козакивъ хлиборобивъ, то Польща почала тыснуты Палія и намагаты ся, щобъ знову повернуты козакивъ у кринацьтво. Палій звертавъ ся за запомогою до московського царя та до гетьмана Мазепы, але имъ обомъ було не корыстно пидтрымуваты козакивъ, бо воны сами намагалы ся впровадыты кринацьтво, щобъ вызыскуваты народъ на корысть панивъ. Тому въ 1711 р. московськый царъ, погодывшы ся зъ Туреччыною та Польщою, выдавъ указъ, щобъ правобережна Украина лышыла ся пидъ владою Польщи, а щобъ козакы, що не хочуть корыты ся панамъ, забирали ся знову на ливый берегъ Днипра. Такымъ чыномъ народъ, що не мавъ змогы самъ бороты ся зъ Польщею, мусивъ знову

переселюваты ся, а зъ Польщи прыйшло велыке військо и прымусыло всихъ, хто лышывъ ся, покорыты ся польскимъ панамъ. Въ такый спосибъ въ 1713 роци на завше зныкло козацьтво въ правобережній Украини, а опанувалы краемъ знову польски паны и въ знесыленій зруйнованій земли вже стало запровадылы панськый ладъ и тяжку, ненавысну панщыну.

Такымъ чыномъ писля усеи довгои кривавои боротьбы „руина“ скинчила ся тымъ, що на ливому березі Днипра запанувалы московськи паны та козацька старшына, заводячы народъ у кріпацьтво, а на правому березі — польски паны выкоринылы зовсимъ козакивъ и завелы шляхетськый ладъ, такъ що булы тилькы полякы-паны та украинськый народъ - кріпакы. На правобережній Украини писля того, ще разъ зняло ся велыке народне повстанне, а Украина ливобережна вже видъ тоди замовкла а народъ схылывъ покирлыво свою голову у московському ярми.

IV. Гайдамаччына.

Польска шляхта такымъ чыномъ цилкомъ опанувала правобережною Украиною лыше зъ початку висимнайцятого вику, колы звидты зныклы на завше казакы. Писля польскыхъ законивъ весь народъ дилывъ ся на дви частыны: панивъ-шляхту, що посидала вси земли, и селянъ-хлопивъ, що жылы на тій земли и за право жыття мусилы робыты на пана тяжку панщыну.

Одже колы писля 1713 року, писля знынщення въ краю козакивъ, на степову Украину насунулы знову паны-шляхта зъ Польщи зъ короливськымы та сеймовымы грамотамы и универсаламы на право володиння всимы землямы Украины, то воны знайшлы край дуже малолюднымъ и одразу запровадыты закономъ панщыну не моглы, бо булыбъ розигналы и той народъ, що знайшлы на сихъ земляхъ. Ранійше а нижъ запроваджуваты панщыну треба було заселыты земли, щобъ маты для тоижъ панщыны робучи руки. Але щобъ заселюваты земли, паны мусилы

заклыкаты на си земли переселенцивъ прыва-блюючы ихъ корыстнымы для хлиборобивъ умо-вамы, на якыхъ виддавалы на посилисть свои земли. Кримъ того потрибно було спыныты се-лянъ видъ выселення зъ сего краю до степивъ запорожськихъ та волоськыхъ. Забороныты сы-лою тикаты на вильни степы, шляхта не мала можлывосты, бо польскый урядъ бувъ дуже сла-бымъ для того, щобъ своею сылою стрыматы народъ.

Такымъ чыномъ шляхта мусила вжываты хытрощивъ. Паны сталы на томужъ, що вжы-валы и на ливому березі старшына та москов-ськи дворяны; воны намирылы ся запроваджу-ваты панщыну поволы. Для того степова укра-инська шляхта почала розсылаты та розвишу-ваты понадъ шляхамы универсалы та лысты до народу заклыкаючы селыты ся зъ легкымы умо-вамы на своихъ земляхъ. Сымы лыстамы оби-цялы народови дозволяты селыты ся на своихъ земляхъ за дуже не велыкый зъ початку чыншъ, а то и зовсимъ безъ чыншу. Навитъ по ыньшыхъ мисцяхъ, то пропонувалы и зовсимъ даруваты землю у власнисть, на де-якый часъ розуміеть ся, абы тилькы такъ чи ынакше заселыты землю, маты робучи рукы. На си лысты та универсалы и справди сталы сходыты ся та оселяты ся въ велыкому чысли селяне зъ сусидныхъ Подилля, Волыни, Полисся, навить зъ Галычыны, а такожъ

зъ ливобережнои Украины, де вже на той часъ старшына зъ московськымъ урядомъ встыглы запровадыты панщыну гирше шляхетськои. Переселюючы ся на степову правобережну Украину народъ сподивавъ ся хочь якыйсь часъ перебуты въ лишныхъ обставынахъ, не зазнаты тяжкои панщыны. Але чымъ бильше сходыло ся народу, чымъ густійше заселювавъ ся край и чымъ меньше боялы ся паны лышыты ся безъ робучыхъ рукъ, тымъ бильше воны уризувалы хлиборобамъ воли, тымъ бильшого вымагалы чыншу за землю, а то й зовсимъ заводылы панщыну. Обуреный народъ обстоювавъ свои права, свою волю и врешти боротьба народу зъ панамы знову зняла ся страшна, кривава.

Ще якъ тилькы зныклы на Правобережжи козакы, а почала находыты шляхта, народъ, що лышывъ ся въ сьому краи и не мавъ сылы отверто зи шляхтою бороты ся, всежъ бажавъ обстоюваты свое право и домагаты ся, щобъ Украина була вильною для вильного народу. Не здолаючы статы до бою зъ польскымъ військомъ, народъ мусивъ провадыты боротьбу таемно, осибнымы нападамы на окремыхъ панивъ. Такымъ чыномъ зразу, якъ тилькы почала злитаты ся шляхта, гурты народу, селянъ, ынколы за прыводомъ козака зъ запорожжя, або зъ гетьманщыны, почыналы збираты ся у ватагы и, ховаючы ся по лисахъ та байракахъ, робыты напады на шляхту

по іи оселяхъ. Панивъ звычайно вбывалы або выганялы геть, добро ихъ грабувалы, а люде, що сыдилы на панській земли, ставалы вильнымы, докы не прыбувавъ новый панъ. Чымъ бильше паны вызыскувалы, чымъ гирше заводылы панщыну, чымъ тяжче ставало народови іи обробляты, тымъ бильше народу прыставало до такыхъ ватагъ и тымъ частійше воны нападалы на окремыхъ панивъ. Почалы заводыты ся таки ватагы не тилькы по степовій Украини але и на Полисси и на Волыни та Подиллю. Звалы ся люде, що складалы си ватагы, гайдамакамы, а проводари ихъ, що проводылы ватагамы, называлы ся отаманамы або ватажкамы.

Паны личылы гайдамакивъ звычайнымы розбышакамы и старалы ся ихъ ловыты та гризно караты, але народъ имъ дуже спочувавъ, бо личывъ ихъ оборонцямы своихъ правъ, вызволытелямы зъ панськои неволи. Селяне подавалы часто видомосты гайдамацькымъ ватагамъ и допомагалы руйнуваты та грабуваты панивъ, щобъ хочъ въ той спосибъ помстыты ся за накынену панщыну.

Зъ початку гайдамакы робылы напады на окремыхъ лыше панивъ, але чымъ разъ дали до ихъ прыставало бильше народу, воны ставалы смилывійшымы и робылы гризнійши напады. Чымъ дужче паны вызыскувалы народъ, тымъ бильшои сылы набиралы гайдамакы и

нарешти въ 1768 роци въ степовій Украини зняло ся велыке гайдамацьке повстанне, що называеть ся Коліивщыною. Зъявывшысь пидъ проводомъ Зализняка пидъ Чыгырыномъ не велыка гайдамацька ватаґа на 18 чоловика, зразу зросла до велыкого гайдамацького війська; одно за другымъ почалы завойовуваты гайдамакы миста Сьмілу, Лысянку та ыньши и пидступылы до найбильшого въ степовій Украини миста, до Умани. Тутъ уманське військо пидъ проводомъ свого сотныка Івана Ґонты прылучыло ся до гайдамакивъ и въ два дны воны завоювалы Умань. Такымъ чыномъ въ короткый часъ вся Уманщына була въ рукахъ гайдамакивъ. Всихъ панивъ, що булы въ Уманщыни, гайдамакы зныщылы, обибралы въ Умани Максыма Зализняка гетьманомъ, Ґонту уманськымъ полковныкомъ и почалы заводыты вильный козацькый укладъ жыття; але панування ихъ тривало дуже не довго. Москви, що мала на увази зъ Нимеччыною подилыты Польщу и бильшу частыну іи прылучыты до московськои державы, було не корыстно, щобъ на сій земли булы вильни козакы и тому московська царыця посылала військо засмырыты гайдамацьке повстання.

Безчесною зрадою велыке московське військо захопыло у полонъ Зализняка, Ґонту и бильше тысячи гайдамакивъ и виддало ляхамъ на люти муки. Не людськымы катуваннямы ляхы

та москали засмырылы гайдамакивъ и прымусылы весь край скорыты ся Польщи. Знову, якъ хыже гайвороння злетила ся шляхта, знову почала заводыты панщыну та вызыскуваты украинськый народъ. Знову почалы впроваджуваты панщыну поволы та обдурюваннемъ заводыты народъ у крипацьтво, ажь покы у 1792 роци Московська держава зъ державамы нимецькымы не подилылы межы собою Польщи и майже вся Украина не пидпала пидъ московську владу. Той панськый ладъ, якый ляхы мусилы заводыты хытрощамы та обдурюваннемъ московськи цари запровадылы сылою и видъ тоди ажь по сей часъ народъ мусыть покирлыво терпиты свое лыхо. И по сей часъ майже вся земля на правобережній Украини належыть польскымъ панамъ; а якъ колы московськи цари и повидіймалы землю видъ панивъ польскыхъ, то хиба для того, щобъ виддаты ихъ панамъ московськымъ або загарбаты соби самымъ. Такымъ чыномъ и стало ся, що и по сей часъ вся земля на правобережній Украини належыть панамъ польскымъ та московськымъ и московському цареви, и воны всякымы крывдамы та неправдамы вызыскують весь украинськый хлиборобськый народъ.

Але покы на правобережній Украини ще народъ боровъ ся за свою волю, покы гайдамакы змагалы ся знышцыты панивъ та крипацьтво, на Украини лывобережній народъ хылывъ ся и

покирлыво прыймавъ ту панщыну, що йому накыдала запанила старшына та московськи паны.

Писля останньои пробы виддилыты ся видъ Московщыны та скласты окрему украинську державу, писля тои пробы, що іи зробылы гетьманъ Мазепа зъ козацькою старшыною въ початку висимнайцятого вику, гетьманськый урядъ швыдко скасовано, а старшына побачыла, що ій найкорыстнійше, абы краще пануваты, самій обернуты ся на московськый ладъ, та у купи зъ московськымы панамы розкрадаты украинську землю и повертаты на ній народъ у крипацьтво. Такымъ чыномъ старшына здобувала зъ початку видъ гетьманивъ, а потимъ видъ московського уряду грамоты на володиння землею, запобигала ласкы московськыхъ царивъ, почала балакаты московською мовою и вызыскуваты простый народъ, хлиборобивъ, запроваджуючы по всій Украини панщыну. Тилькы не велыка частына простыхъ козакивъ лышыла ся вильнымы, а решта весь народъ попавъ у люту неволю, проты якои такъ довго провадывъ кроваву, завзяту боротьбу.

Нарешти царыця Катерына, царськымъ указомъ ствердыла, щобъ усьому украинському народови буты крипакамы, а старшыну, що посидала землю, зробыла московськымъ або россыйськымъ дворянствомъ и дала лыше дворянству право володиты землею, а вся решта народу, кримъ невелыкои горсткы козакивъ, вси хлибо-

робы мусилы ходыты одробляты дворянамъ панщыну.

Ще перши часы писля Хмельницького ставало до помочы народу військо запорожське. Але зъ часомъ запорожжя все меньше втручало ся въ украинськи справы, а дбало бильше за свою корысть, такъ що врешти лышыло військови справы, а лыше дбало, щобъ якъ найкорыстнійше провадыты власни справы. Запорожжя почало торгуваты зъ Крымомъ та зъ Украиною, горилкою, сильлю, рыбою, кавяромъ, выномъ та ыньшымъ. Вильни люде, що лышылы ся на Украини, почалы на волахъ перевозыты крамъ зъ Запорожжя, зъ Дону та зъ Крыму та спродуваты и въ той спосибъ заробляты гроши. Таки люде звалы ся чумакамы. Воны возылы зъ Дону рыбу та кавяръ, а зъ Крыму та зъ Запорожжя силь, выно, горилку, мидъ та крамъ усякый крымськый, турецькый та волоськый.

Чымъ дали, тымъ меньше Запорожжя провадыло військови справы, тымъ меньше військо запорожське ставало здибнымъ до вийны и нарешти въ 1775 роци, царыця Катерына завоювавшы Крымъ, послала велыке московське військо зруйнуваты запорожську Сичъ. Запорожци навить не оборонялы ся. Сичъ зруйновано, а вси велыки запорожськи земли роздаровано московськымъ панамъ та нимцямъ, що и

досы посидають усю Херсонщыну, Катерынославщыну та пивничну Таврію.

Такымъ чыномъ пидгорнувшы пидъ себе писля подилу Польщи у 1792 роци всю Украину по обыдва бокы Днипра зъ запорожськымы степамы, цари московськи затвердылы по всій земли крипацьтво и всю землю лышылы панамъ польскымъ, московськымъ та змосковщенымъ тымъ, що булы колысь козацькою старшыною. Всихъ сыхъ панивъ зробылы россыйськымы дворянамы и си паны дворяне и доси посидають усю нашу землю та вызыскують нашъ народъ. А щобъ знову не зняло ся повстання, московськи цари держать на Украини сылу війська и якъ тилькы де обуреный народъ не схоче корыты ся панамъ, зразу посылають військо зъ рушныцямы та гарматамы розгоняты повстання.

V. Московська неволя.

Такымъ чыномъ зъ початку девятнайцятого вику, отъ уже цилыхъ сто рокивъ, вся Украина стогне, конае у московській неволи. Цилый народъ пролывавшы 250 рокивъ свою кровъ въ ббротьби за волю зъ ляхамы, москалямы та туркамы врешти знесылывъ ся и не здолавъ уже знову статы до зброи, якъ ранійше. До тогожъ и ярмо московське е мицнійше, анижь до тогочасне польске. Ричь у тимъ, що у Польщи завше було безладдя, війска постійного не було, грошей такожъ не було, тому зъ Польщею и легше було бороты ся. Одже московськый царь дуже твердо и не похытно впровадывъ ладъ корыстный для нього и для його панивъ, що завжды його пидпырають. Запровадывшы по Украини и скрипывшы закономъ крипацьтво, московськый царь одразу розставывъ по Украини сылу війська, щобъ стерегты, абы все було спокійно и тяжко караты, наколыбъ де знало ся яке повстання. Військо московське добре озброене гарматамы

та рушныцямы; тому, наколы де здіймало ся повстання, або й заразъ де зирветь ся бунтъ, одразу прыходыть військо и, розуміеть ся, не озброеный народъ не може бороты ся проты рушныць, гарматъ та баґнетивъ.

Застеригшы ся въ такый спосибъ видъ народнього повстання, царь запровадывъ саме ганебне крипацьтво. Вся земля належала панамъ, и паны писля царськыхъ законивъ малы право колысь вильный народъ продаваты, катуваты, поганяты на панщыну, знущаты ся на вси лады. Панъ мигъ хлибороба зи своеи земли продаты въ чужу сторону, мигъ забраты дитей видъ батька й матеры, мигъ безславыты и ганьбыты людей, чоловикивъ и жинокъ, хлопцивъ и дивчатъ, старыхъ и малыхъ. И таку невымовно тяжку неволю нашъ народъ писля кривавои боротьбы терпивъ бильше анижъ пятьдесять рокивъ. Але чымъ дали, тымъ повстання здіймалы ся все частійше и частійше, и не вважаючи на військо и люти кары все бильше а бильше повставало народу и нарешти наляканый царь мусивъ у 1861 роци выдаты законъ, що вызнававъ народъ вильнымъ видъ панськои неволи. Одже обставыны зъ того закону одминылы ся мало.

Ричъ у тимъ, що царь мусивъ увильныты народъ видъ крипацьтва не тилькы тому, що боявъ ся повстаннивъ народныхъ, але и зъ ыньшои такожъ прычыны. Повстання народни ще

якый часъ царь військомъ здолавъ бы стрымуваты; але надійшли ыньши справы, зъ якымы йому бороты ся було годи. А то справы таки, що корысть царя и бильшои частыны панивъ вымагала, щобъ крипацьтво було скасоване.

До початку девятьнайцятого вику на Украини булы лыше селяне-хлиборобы та паны, що посидалы землю и вызыскувалы на ній хлиборобивъ. Докы вильни земли булы, то царь своему панству за службу царську роздававъ землю. Въ той спосибъ пороздавано панамъ останни вильни земли — запорожськи степы. Такымъ чыномъ въ початку девятьнайцятого вику вже вильнои земли не було и царь мусивъ платыты усимъ панамъ за службу гришмы зи своеи казны. Кримъ того цареви було багато потрибно грошей, абы удержуваты військо. Правда, паны платылы цареви невелыкый податокъ за те, що посидалы землю и вызыскувалы на ній людей, але тыхъ грошей цареви не выстарчало и царь змиркувавъ, що йому буде корыстнійше увильныты людей видъ панивъ, та окремо зъ кожного збираты податкы. Тежъ саме зрозумилы и ти паны, що земли власнои не малы, а служылы въ царському уряди. Воны змиркувалы, що чымъ бильше у царя въ казни буде грошей, тымъ бильше воны диставаты муть зъ казны жалування. Такымъ чыномъ знесення крипацьтва

було корыстнымъ цареви и тымъ панамъ, що у нього служылы въ уряди.

Кримъ того потрибно було знесенне крипацьтва такожь тымъ панамъ, що не малы власнои земли, але малы гроши. Бо до початку девятьнайцятого вику у насъ не було ни зализныць, ни фабрыкъ ни заводивъ, и все, що було потрибно, люде робылы сами соби, а такожъ и все що потрибно було панови, робылы йому його власни крипакы; але коли народу збильшыло ся, то потрибно було вже будуваты заводы та фабрыкы, щобъ выробляты машынамы бильше краму, та щобъ винъ дешевше коштувавъ. Тымъ панамъ, що малы гроши, корысно було будуваты фабрыкы, заводы та зализныци, бо з того можна було заробляты добри гроши, але для того потрибно маты багато робитныкивъ. А робитныкы вси булы крипакамы и ихни паны ихъ не пускалы на зализныци та фабрыкы, а прымушувалы робыты дома на себе. Черезъ те знесення крипацьтва було потрибне и тымъ панамъ, що малы гроши, та бажалы будуваты фабрыкы та заводы. А зализныци, заводы и фабрыкы дають багато доходу цареви до казны, бо мусять платыты велыки податкы.

Такымъ чыномъ зважывшы корысть свою, тыхъ панивъ, що у нього служылы и тыхъ панивъ, що малы власни велыки гроши, ще й до того боячы ся народнього повстання, царь на-

решти зважывъ ся и 19 лютого 1861 року скасувавъ крипацьтво.

Але царь не мигъ и не бажавъ зрадыты тыхъ панивъ, що малы землю та вызыскувалы безпосередне народъ. А тому було прыдумано такъ: крипацьтво скасуваты, податкамы народъ обложыты, але земли народови не даваты, або даты таку обмаль, щобъ народъ не мигъ зъ неи выжыты, та мусивъ ходыты робыты на земли панській; щобъ паны всежъ моглы народъ вызыскуваты якъ и ранійше.

И справди писля знесення крипацьтва отъ уже бильше якъ сорокъ рокивъ нашъ народъ, буцимъ то вильный, мусыть тяжко бидуваты та, такъ само якъ и ранійше, робыты панщыну на панській земли, або лышыты землю та иты до заводу чы фабрыкы тамъ робыты на панивъ фабрыкантивъ; кримъ того народъ мусыть платыты велыки податкы цареви та тымъ панамъ, що у царя на уряди. Правда, що паны сами не сылують народа иты до ныхъ на роботу, такъ за те сылуе голодъ и холодъ, бо безъ того народови ничого булобъ исты, ни зъ чого булобъ выжыты.

Такъ стало ся, що весь нашъ украинськый народъ, не вважаючы на його славну и довгу, криваву боротьбу прывелы до того стану, що заразы вси 25 миліонивъ нашого люду хилять свои головы у неволи царській та панській и

покирлыво своею важкою працею годують польскыхъ та московськыхъ панивъ.

И ся московська неволя буде такъ довго, докы вся наша земля, вси фабрыкы, заводы та копальни будуть належаты чужымъ панамъ а не нашому народови. Лыше колы нашъ народъ выжене усихъ чужыхъ дармоидивъ-панивъ и забере до своихъ рукъ усю землю, вси заводы, зализныци, фабрыкы та копальни, лыше тоди повстане наша Украина, яко вильна, самостійна Украинська держава безъ хлопа и безъ пана и вильно въ ній жыты ме нашъ украинськый народъ. Тоди не буде оденъ вызыскуваты другого, але вси будуть ривни якъ браты и тоди настануть ти славни часы, що въ боротьби за ныхъ наши диды 250 рокивъ пролывалы свою кровъ и намъ заповидалы дали провадыты сю славну боротьбу.